

You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the **University of Silesia in Katowice**

Title: Luxorius i ars ferarum w późnoantycznej Kartaginie

Author: Patrycja Matusiak

Citation style: Matusiak Patrycja. (2020). Luxorius i ars ferarum w późnoantycznej Kartaginie. W: E. Gryksa (red.), "Człowiek w relacji z naturą" (S. 93-105). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

Patrycja Matusiak

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Wydział Humanistyczny

Instytut Literaturoznawstwa

 <https://orcid.org/0000-0002-4752-5942>

Luxorius i *ars ferarum* w późnoantycznej Kartaginie

W kolekcji łacińskiej poezji skompilowanej w czasach antycznych a wydanej w 1894 jako *Anthologia Latina*¹ przez Alexandra Riese znajduje się księga epigramatów Luxoriusa – poety tworzącego w Kartaginie u schyłku panowania Wandalów². *Anthologia Latina* zachowała się w jedynym manuskrypcie, tak zwanym Codex Salmasianus³, a dokładnie Codex Salmasianus, Parisinus 10318, znajdującym się obecnie w Bibliothèque Nationale w Paryżu, powstałym pod koniec VII lub na początku VIII wieku n.e.⁴, którego archetyp miał według badaczy powstać w latach 532–534 w wandaljskiej Afryce⁵. Morris Rosenblum podkreśla, że Codex Salmasianus zawiera cały korpus dzieł poety, które możemy znaleźć również w trzech innych manuskryptach⁶. Utwory Luxoriusa znajdują się w antologii,

1 *Anthologia Latina sive Poesis Latinae Supplementum*. Fasc. 1: *Libri Salmasiani Aliorumque Carmina*. Ed. A. RIESE. Leipzig 1894; zob. też *Epigrams from the Anthologia Latina*. Text, translation and commentary N.M. KAY. London 2006; *Épigrammes Latines de l’Afrique Vandale (Anthologie latine)*. Éditées, traduites et annotées par I. BERGASA avec la collaboration de É. WOLFF. Paris 2016.

2 Najważniejszym opracowaniem twórczości Luxoriusa jest dwutomowe wydanie H. HAPP: *Luxorius*. B. I: *Text und Untersuchungen*. B. II: *Kommentar zu AL 37.18.203.287–375 Riese*. Stutgardiae 1986. Zob. też: F. DAL COROBIO: *Per la lettura di Lussorio. Status quaestionis, testi e commento*. Bologna 2006; M. GIOVINI: *Studi su Lussorio*. Genova 2004; *Luxoriana*. Ed. F. BERTINI. Genova 2002. Dokładną bibliografię odnotowuje jedyna polska badaczka Luxoriusa Anna Maria Wasyl: A.M. WASYL: *Genres Rediscovered: Studies in Latin Miniature Epic, Love Elegy, and Epigram of the Romano-Barbaric Age*. Kraków 2011; A.M. WASYL: *Inter Romulidas et Tyrias Manus: Luxorius and Epigram in Vandal Africa. W: A Companion to Ancient Epigram*. Ed. CH. HENRIKSEN. Hoboken (NJ) 2019.

3 M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet among the Vandals*. New York–London 1961, s. 27.

4 M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet among the Vandals...*, s. 97.

5 M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet among the Vandals...*, s. 28, 98.

6 Parisinus 8071 (siglum B): 5 wierszy; Codex Vossianus Q. 86 (siglum V): 4 wiersze; Codex Parisinus 8069: jeden wiersz dwa razy. M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet among the Vandals...*, s. 101.

dostępnej dziś w ramach projektu archive.org⁷, pod numerami 18R (91L) (*Epithalamium Fridi a Luxorio*), 203R (90L) – wierszu ważnym, bo chwalcącym Hilderyka rządzącego w Kartaginie od 523 roku⁸, a następnie w tzw. *liber epigrammaton* – 89 wierszy od numeru 287R do 375R. Alexander Riese uznał, że daty 523 – a więc początek panowania Hilderyka i 534 – zmierzch panowania wandalckiego, wyznaczają czas powstania omawianej kompilacji, która nie zawiera żadnego autora tworzącego po wypędzeniu Wandalów w 534 roku. Otto Schubert zaproponował przesunięcie dat na wspomniane już lata 532–534⁹.

Luxorius, ze względu na charakter utworów, choć kontynuował także tradycję Auzoniusza¹⁰, nazwany został w literaturze przedmiotu „kartagińskim Marcjalisem” („the Carthaginian Martial”)¹¹, „Marcjalisem Wandalów” („The Martial of the Vandals”)¹², „afrykańskim Marcjalisem” („the African Martial”)¹³, oraz po prostu łacińskim poetą wśród Wandalów¹⁴ czy też największym z poetów wandalckiej Afryki¹⁵. Niewiele o nim wiemy – Fabio dal Corobbio rozdział poświęcony życiu Luxoriusa zatytułował trafnie *Lussorio poco noto*¹⁶. Jego imię pojawia się tylko raz w *Antologii* w formie Luxorius. Badacze wysuwają hipotezy, że mogło ono brzmieć Luxurius (jak w inskrypcjach, co proponuje największy badacz Luxoriusa Heinz Happ, autor dwutomowego krytycznego wydania dzieł Kartagińczyka)¹⁷, Lusorius, Lisorius (jak autor dzieł *Orthographia* i *Cornicius*)¹⁸. Luxorius nosił tytuł *vir clarissimus et spectabilis*¹⁹, co w czasach późnego cesarstwa oznaczało senatora (*clari viri* w Konstantynopolu), ale mogło być jedynie tytułem honorowym, przyznawanym nauczycielowi, bo Luxorius był nauczycielem – *grammaticus*, bądź poecie.

W nauce panuje zgodne przekonanie, że Marcjalis był najwybitniejszym epigramatykiem rzymskim (jak nazwała go Hanna Szelest)²⁰. Luxorius nie jest bynajmniej imitator²¹, według Anny Marii Wasyl, jedynej polskiej badaczki zajmującej się zarówno Luxoriusem, jak i późnym epigramem, dobrze znosi on porównanie ze swym znamienitym

7 <https://archive.org/details/anthologiaLatin01lommgoog/mode/2up>.

8 Podobnie jak inni poeci tego czasu – Dracontius, Felix i Florentinus, chwalcący obok Hilderyka również jego poprzednika Thrasamunda. Zob. F.M. CLOVER: *Felix Carthago*. „Dumbarton Oak Papers” 1986, vol. 40, s. 1.

9 M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet among the Vandals...*, s. 28.

10 N. LIVINGSTONE, G. NISBET: *Epigram*. Cambridge 2010, s. 135.

11 A.M. WASYL: *Inter Romulidas et Tyrias Manus...*, s. 650.

12 A.M. WASYL: *Genres Rediscovered...*, s. 170.

13 M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet among the Vandals...*, s. 37.

14 M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet among the Vandals...*

15 B. BALDWIN: *Some Pleasures of Later Roman Literature: The African Contribution*. „Acta Classica” 1989, vol. 32, s. 51.

16 F. DAL COROBBIO: *Per la lettura di Lussorio. Status quaestionis, testi e commento*. Bologna 2006, s. 29.

17 F. DAL COROBBIO: *Per la lettura di Lussorio...*, s. 31.

18 M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet among the Vandals...*, s. 36–38, 51.

19 M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet among the Vandals...*, s. 39–43; S. MCGILL: *Other Aeneids: Rewriting Three Passages of the Aeneid in the Codex Salmasianus*. „Vergilius” 2003, vol. 49, s. 92, przyp. 32.

20 H. SZELEST: *Marcjalis – najwybitniejszy epigramatyk rzymski*. W: *Epigram grecki i łaciński w kulturze Europy*. Red. K. BARTOL, J. DANIELEWICZ. Poznań 1997, s. 179.

21 M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet among the Vandals...*, s. 53.

poprzednikiem²², charakteryzuje go podobna poetycka samoświadomość²³. Rosenblum nazywa go „a word painter of life in Carthage”, lecz zastrzega, że obraz miasta, jaki się wyłania z jego epigramów, nie jest porównywalny z obrazem Rzymu u Marcjalisa²⁴. Kartagińskiego poetę bardziej interesują ludzie – jednostki inne, seksualni zбочeńcy, ale i impotenci, osoby zdeformowane: karły, garbaci, eunuchowie, hermafrodyty, pijacy, hazardziści, osoby zagubione, starsze – stare dziewice, starsi kochankowie; miejsca – amfiteatry, cyrki i ogrody; czynności – polowanie i wyścigi²⁵, co widać w przykładach tytułów: 294R/8L: *Sapphicum in grammaticum furiosum*; 295R/9L: *Glyconeum in advocatum effeminatum*; 296R/10L: *In clamosum Pygmaeum corpore et furiosum*; 301R/15L: *In vetulam virginem nubentem*; 317R/31L: *In puellam hermaphroditam*; 329R/43L: *In eum qui foedas amabat*; 343R/57L: *In eum, qui, cum senior dici nollet, multas sibi concubas faciebat*; 357R/71L: *In caecum qui pulcras mulieres tactu noscebat*.

Tytułowa Luxoriusowa fraza *ars ferarum* to *venatio*, czyli walki z dzikimi zwierzętami na arenie, które obok walk gladiatorских oraz naumachii – inscenizowanych walk morskich, stanowiły popularną formę rozrywki starożytnych²⁶. Przemysław Kubiak precyzuje, że *venationes* mogły mieć różne rodzaje i zalicza do nich pokazy egzotycznych zwierząt, pokazy ich tresury, pokazy walk między nimi, polowania na nie oraz rzucanie im skażających na ich pożarcie²⁷. Christopher Epplett w książce *Gladiatorzy i walki z dzikimi zwierzętami na arenach*, wyczerpująco omawiającej tematykę rzymskich *venatio*, wywodzi *venationes* od pokazów dzikich zwierząt²⁸. *Venatio* była dodatkiem do igrzysk urzędniczych, rozpoczynających się przedstawieniami teatralnymi, a kończących cyrkowymi²⁹. Pierwszym odnotowanym pokazem w Rzymie miał być pokaz słoni w 275 roku p.n.e. po pokonaniu Pyrrusa. Ale zwyczaj ten ma swoją genezę w gromadzeniu przez władców, głównie z obszarów Wschodu, licznych dzikich zwierząt w celu polowania oraz potwierdzania prestiżu i predestynacji do rządzenia, jak miało to miejsce w Egipcie, Asyrii i Persji, której *paradeisoi*³⁰

22 A.M. WASYL: *Inter Romulidas et Tyrias Manus...*, s. 651

23 A.M. WASYL: *Genres Rediscovered...*, s. 171.

24 M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet among the Vandals...*, s. 52.

25 M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet among the Vandals...*, s. 53.

26 J.-A. SHELTON: *Beastly Spectacles in the Ancient Mediterranean World*. W: *A Cultural History of Animals*. Ed. LINDA KALOF. Oxford–New York 2007, s. 97–126; J.-A. SHELTON: *Spectacles of Animal Abuse*. W: *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life*. Ed. GORDON LINDSAY CAMPBELL. Oxford 2014, s. 461–477; A. HARDEN: *Animals in the Classical World. Ethical Perspectives from Greek and Roman Texts*, Basingstoke–New York 2013, s. 181 sqq.; CH. EPPLETT: *Roman Beast Hunts*. W: *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*. Eds. P. CHRISTESEN, D.G. KYLE. Malden 2014, s. 505–519; R. DUNKLE: *Gladiators. Violence and Spectacle in Ancient Rome*. Harlow 2008, s. 207–244.

27 P. KUBIAK: *Damnatio ad bestias i inne kary wykonywane na arenie w antycznym Rzymie*. Łódź 2014, s. 33–34.

28 CH. EPPLETT: *Gladiatorzy i walki z dzikimi zwierzętami na arenach*. Przeł. I. MICHAŁOWSKA-GABRYCH. Kraków 2019, s. 30–31.

29 D. SŁAPEK: *Gladiatorzy i polityka. Igrzyska w okresie późnej Republiki Rzymskiej*. Wrocław 1995, s. 53.

30 Termin *paradeisos* pochodzi od staroperskiego *apiri daeza* i oznacza ogród otoczony murem, w języku hebrajskim to *pardes*. Tłumacze Septuaginty przełożyli zarówno *pardes*, jak i inny termin hebrajski oznaczający ogród – *gan*, właśnie jako *paradeisos*. J. DELUMEAU: *Historia rajy. Ogród rozkoszy*. Przeł. E. BĄKOWSKA. Warszawa 2017, s. 15.

miały zrobić ogromne wrażenie na Aleksandrze Macedońskim. Jak zauważa Epplert, władcy hellenistyczni zakładali własne rezerwy jako symbol królewskiego statusu, od nich zaś przejęli ten zwyczaj bogaci Rzymianie w czasach późnej republiki³¹, nie ograniczając się tylko do menażerii zwanych *vivaria*, posiadali też ptaszarnie, terraria, stawy rybne i ogrody³². Dzięki podbojom Republiki elita republikańskiego Rzymu miała dostęp do różnych egzotycznych zwierząt z Afryki Północnej i Azji Mniejszej³³. Oprócz rezerwatów duże znaczenie dla kształtowania *venationes* miały pokazy dzikich zwierząt, także egzotycznych, urządzone przez hellenistycznych władców. Ptolemeusz II około roku 275–274 p.n.e. miał urządzić przemarsz przez Aleksandrię lwów, gepardów, antylop, słoni indyjskich, nosorożca i żyrafy³⁴.

Prawdopodobnie pierwsze pokazy zwierząt w Rzymie były bezkrwawe. Z komedii Plauta dowiadujemy się o pokazach strusi (*marinus passer*)³⁵ w Circus Maximus³⁶. Pierwsza odnotowana *venatio* w Rzymie odbyła się w czasie igrzysk Marka Fulwiusza Nobiliora urządzonych zaraz po Igrzyskach Tauryjskich (*ludi Taurii*) roku 186 p.n.e. Według przekazu Liwiusza:

Następne dziesięć [dni trwały] okazałe igrzyska, ślubowane w wojnie etolskiej, urządził [je] Marek Fulwiusz. Dla dodania urządzającemu blasku przybyło na nie z występami wielu artystów greckich. Wtedy też po raz pierwszy dano w Rzymie pokazy walk zapasniczych, polowań na lwy i pantery, i w ogóle wyprawiono w Rzymie igrzyska bogate i różnorodne, prawie jak w naszych czasach.³⁷

Były to dość skromne początki, biorąc pod uwagę rozmach Pompejusza w wystawieniu *venatio* ponad wiek później. Wzięło w niej udział – jak wylicza Epplert – pięćset lub sześćset lwów, czterysta dziesięć lampartów, dwadzieścia słoni, być może małpy z Etiopii (nazwane przez Pliniusza *kepoi*) i nosorożec³⁸. Celem Pompejusza miało być podniesienie swojej pozycji oraz pokazanie, jak dzięki niemu rzymskie wpływy rozprzestrzeniły się na nowe terytoria, o czym miały świadczyć małpy (panowanie Rzymu w Afryce) i nosorożec (panowanie w Azji). Propagandowy wydzźwięk *venationes* nie zawsze był zgodny

31 CH. EPPLETT: *Gladiatorzy i walki z dzikimi zwierzętami na arenach...*, s. 31.

32 G. JENNISON: *Animals for show and pleasure in ancient Rome*. Manchester 1937.

33 Na ten temat zob.: CH. EPPLETT: *The Capture of Animals by the Roman Military*. „Greece & Rome” 2001, vol. 48, s. 210–222.

34 CH. EPPLETT: *Gladiatorzy i walki z dzikimi zwierzętami na arenach...*, s. 31–32.

35 PLAUT.: *Persa*, 197–198.

36 CH. EPPLETT: *Gladiatorzy i walki z dzikimi zwierzętami na arenach...*, s. 49.

37 LIV.: XXXIX 22, 1–2: decem ... adparatos deinde ludos M. Fulvius, quos voverat Aetolico bello, fecit. multi artifices ex Graecia venerunt honoris eius causa. athletarum quoque certamen tum primo Romanis spectaculo fuit, et venatio data leonum et pantherarum, et prope huius saeculi copia ac varietate ludicrum celebratum est [przeł. M. BROŻEK].

38 PLIN.: NH VIII 28, 70–71.

z prawdą, miało to jednak długą tradycję – już wspomniany Ptolemeusz II sugerował za pomocą pokazywanych zwierząt władzę nad terenami, do których nie miał w rzeczywistości jednak żadnych praw³⁹.

Jak wynika ze szczegółowej analizy Epplatta, zapotrzebowanie na walki gladiatorские po II wojnie punickiej, a szczególnie po klęsce pod Kannami w 216 roku p.n.e., było ogromne – normą były *munera* z kilkudziesięcioma gladiatorami. Stąd badacz wysnuwa wniosek, że zwykle pokazy zwierząt musiały być dla przeciętnego Rzymianina nudne. W tym samym roku, w którym Marek Fulwiusz Nobilior wystawił widowiska, senat zakazał importu dzikich kotów z Afryki, co zostało zniesione już w 170 roku dzięki trybunowi ludowemu Gnejuszowi Aufidiuszowi⁴⁰. W 167 roku p.n.e. wprowadzono innowację w widowiskach, mianowicie zaczęto na arenie wykonywać *ad bestias*, czyli publiczną egzekucję przestępców dokonywaną przez dzikie zwierzęta – jak zauważa Kubiak – w ramach wojskowego prawa karnego w przypadku popełnienia ciężkiego przestępstwa. Badacze prawodawstwa rzymskiego przyjmują hipotezę o wschodnim pochodzeniu tej kary⁴¹. Lucjusz Emiliusz Paulus Macedoński miał skazać dezertersów rzymskich na zdeptanie przez słonie, zaś jego syn, Scypion Afrykański Młodszy – jak przekazuje Waleriusz Maksymus – rzucił dzikim zwierzętom zbiegów obcej narodowości:

Nam posteriori Africanus everso Punico imperio exterarum gentium transfugas in edendis populo spectaculis feris bestiis obicit, et L. Paullus, Perse rege superato, eiusdem generis et culpae homines elephantis proterendos substravit [...]⁴².

Jak dalej wyjaśnia rzymski autor: „Dyscyplina wojskowa bowiem wymaga stosowania surowej i gwałtownej kary, ponieważ na niej opierają się siły oręża; gdy te zejść z prawidłowej drogi, staną się siłą opresyjną, jeśli nie zostaną ujarzmione”⁴³. W postępowaniu karnym *damnatio ad bestias* miała pojawić się w czasach Cycerona, który wzmiankuje o niej w swojej twórczości⁴⁴. Była to jedna z trzech form wykonywania kary śmierci, obok ukrzyżowania i spalenia⁴⁵.

Według Pliniusza pierwszą walkę lwów urządził Kwintus Scewola w 104 roku p.n.e., w 99 roku p.n.e. za konsulatu Marka Antoniusza i Aulusa Postumiusza odbyła się pierw-

39 CH. EPPLATT: *Gladiatorzy i walki z dzikimi zwierzętami na arenach...*, s. 56, 32.

40 CH. EPPLATT: *Gladiatorzy i walki z dzikimi zwierzętami na arenach...*, s. 35–37.

41 P. KUBIAK: *Damnatio ad bestias...*, s. 67–70

42 VAL. MAX.: II 7, 13–14: „Kiedy Scypion Afrykański Młodszy zburzył państwo kartagińskie, zbiegłych żołnierzy obcej narodowości wydał na pożarcie dzikim bestiom, gdy urządził widowiska dla ludu. Lucjusz Paullus, zwyciężywszy króla Perseesa, wydał na rozdeptanie przez słonie żołnierzy tego samego plemienia, którzy dopuścili się takiej samej zdrady” [przeł. I. LEWANDOWSKI]. Podobnie LIV.: *Per. LI.*

43 VAL. MAX.: II 7, 14 (o Lucjuszu Paullusie) [przeł. I. LEWANDOWSKI].

44 P. KUBIAK: *Damnatio ad bestias...*, s. 71–72 oraz przypis 191 na s. 72.

45 Szerzej na ten temat: P. KUBIAK: *Damnatio ad bestias...*, s. 78–80.

sza walka słoń⁴⁶, zaś dwadzieścia lat później, w 79 roku p.n.e. za edylatu Lucjusza Licynusa Lukullusa i jego brata Marka miała miejsce pierwsza walka słoń i byków⁴⁷. W 46 roku p.n.e. zorganizował w Rzymie widowiska Cezar, świadomy propagandowej funkcji, którą miały pełnić. Składały się na nie walki gladiatorów, zawody atletyczne, walki z dzikimi zwierzętami i naumachia – pierwsza odnotowana w Rzymie, odbywająca się prawdopodobnie na Polu Marsowym, w której miało wziąć udział prawie dwa tysiące wojowników, będących jeńcami wojennymi i cztery tysiące wioślarzy⁴⁸.

Ekspansję rzymskich wpływów potwierdzać miały pokazywane konkretne gatunki zwierząt – sukcesy w Egipcie przedstawił w 58 roku p.n.e. za pomocą pięciu krokodyli i hipopotama oficer Pompejusza Marek Skaurus, który też jako pierwszy wypuścił 150 cętkowanych panter i pokazał oswojonego tygrysa w klatce⁴⁹, zaś Cezar w 46 roku p.n.e. za pomocą pierwszej w Rzymie żyrafy (*kamelopardalis*)⁵⁰. Sukcesy w Galii obrazował rys galijski (*chama*) ofiarowany przez Cezara na *venatio* Pompejusza w 55 roku p.n.e.⁵¹.

W absurdalnym punicko-łacińskim dialogu w komedii Plauta *Poenulus* pojawia się motyw wynajmowania „myszy afrykańskich” edydom do igrzysk⁵². Przymiotnik *Africanae* od *Africanae bestiae*⁵³ oznaczał duże drapieżniki sprowadzane z Afryki, lwy, leopardy i inne duże koty, stąd zestawienie go z rzeczownikiem „mysz” miało wywołać efekt komiczny. *Venatio* Oktawiana Augusta w 11 roku p.n.e. z okazji poświęcenia Teatru Marcellusa miała uświetnić rzeź sześciuset *Africanae*, prawdopodobnie lwów i innych dużych kotów, co stanowiło największą liczbę jednorazowo zabitych na arenie zwierząt. Oktawian według historyków również był świadomy możliwej wartości propagandowej egzotycznych zwierząt, dlatego zaprezentował widzom teatru tygrysa otrzymanego od indyjskich posłów oraz nosorożca i hipopotama⁵⁴. Owa wartość propagandowa zawierała się w symbolice – samych podbojów, ale i władzy nad przyrodą. Istotną różnicę stanowił jednak fakt, że wschodni władcy sami polowali na lwy i inne dzikie zwierzęta.

Za czasów Domicjana panowanie nad naturą przedstawiano poprzez żubry ciągnące rydwany, idące w pochodzie lamparty oraz niedźwiedzie, lwy wytresowane tak, by trenerzy mogli wsadzić głowę do ich paszczy⁵⁵. Wysokie koszty wystawiania *venationes* spowodowały ich powolne ograniczenia jak za czasów Nerwy, choć następujący po nim

46 PLIN.: NH VIII 20, 53 i VIII 7, 19.

47 PLIN.: NH VIII 7, 19

48 CH. EPPLETT: *Gladiatorzy i walki z dzikimi zwierzętami na arenach...*, s. 58–61.

49 PLIN.: NH VIII 24, 65; VIII 25, 65; VIII 39–40, 95–96.

50 PLIN.: NH VIII 27, 69.

51 PLIN.: NH VIII 28, 70.

52 PLAUT.: *Poen.* 1021–1022: *mures Africanos praedicat / in pompam ludis dare se velle aedilibus.*

53 G. JENNISON: *Animals for show and pleasure in ancient Rome...*, s. 45; PLIN.: NH VIII 24, 64; LIV.: XLIV 18, 8.

54 DIO: LI 22, 5; G. SUMI: *Ceremony and Power: Performing Politics in Rome Between Republic and Empires.* Ann Arbor 2005, s. 218.

55 CH. EPPLETT: *Gladiatorzy i walki z dzikimi zwierzętami na arenach...*, s. 106.

Trajan wystawił studwudziesięciodniowe widowiska po odniesieniu zwycięstwa nad Decebalem w 105 roku, w których zginąć miało jedenaście tysięcy zwierząt. Antoninus Pius wprowadził ograniczenie wydatków na widowisko gladiatorskie⁵⁶, podobnie uczynił Marek Aureliusz w edyktie z roku 177. Stopniowo zakazywano także samych walk gladiatorskich oraz *ad bestias* – od edyktu Konstantyna Wielkiego w 325 roku, co jednak nie położyło kresu tej praktyce, choć ograniczana była ona także przyczynami ekonomicznymi zwłaszcza w regionach poza Rzymem. Widowiska z udziałem zwierząt zyskiwały na popularności z powodu zaniku walk gladiatorskich u schyłku cesarstwa. Jednak problemy z pozyskiwaniem dzikich zwierząt, spowodowane kryzysem III wieku, wojnami, wzrostem cen zwierząt oraz przetrzebieniem niektórych gatunków również wpływały na wystawianie tych widowisk. W edyktie Dioklecjana wśród regulowanych cen towarów znajdziemy także zwierzęta: afrykański lew pierwszej jakości kosztował 150 000 denarów, drugiej jakości 125 000. U schyłku cesarstwa wprowadzono monopol na lwy i słonie, być może dotyczyło to także innych zwierząt. Wszystko to razem mogło spowodować, że bezkrwawe pokazy zwierząt wróciły do łask u schyłku starożytności. Ostatnia odnotowana *venatio* odbyła się za panowania Justyniana Wielkiego w 537 roku w Konstantynopolu⁵⁷. W Afryce pod panowaniem wandalskim *venationes* były – podobnie jak wyścigi rydwanów – bardzo popularne, co oprócz epigramów Luxoriusa potwierdzają zachowane mozaiki⁵⁸.

Od strony technicznej wyglądało to tak, że *venationes* (określane też jako *ludi bestiarum*) odbywały się rano, po *pompa* – paradzie gladiatorów na arenie, a przed popołudniowym właściwym pokazem walk gladiatorskich⁵⁹. Walki z dzikimi zwierzętami były dwójakiego rodzaju – *bestiarum*, o których Michael Grant pisze, że nie byli gladiatorami⁶⁰, mieli z nimi walczyć, zaś *venatores* polować, choć ich rozróżnienie, na co zwraca uwagę M.C. Bishop, czasem może dziś sprawiać kłopot⁶¹. Atrybutem *venatora*, co widać na przykładzie malarstwa i mozaik, była dzida⁶².

Tematykę *venationes* znajdziemy oczywiście w epigramach Marcjalisa, także tych zawartych w *Liber Spectaculorum*, książeczce upamiętniającej otwarcie Koloseum w roku 80,

56 CH. EPPLETT: *Gladiatorzy i walki z dzikimi zwierzętami na arenach...*, s. 110, 114.

57 CH. EPPLETT: *Gladiatorzy i walki z dzikimi zwierzętami na arenach...*, s. 239–250.

58 M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet among the Vandals...*, s. 230.

59 S. WISDOM: *Gladiators 100 BC–AD 200*. Oxford 2003, s. 53–54. Na temat rozwiązań architektonicznych, między innymi zabezpieczających przed ucieczką dzikich zwierząt, zob. E.R. GEBHARD: *Protective Devices in Roman Theatres*. W: *Studies in the Antiquitates of Stobi*. Vol. 2. Eds. J. WISEMAN, D. MANO-ZISI. Princeton 1983, s. 43–64.

60 M. GRANT: *Gladiatorzy*. Przeł. T. RYBOWSKI. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 17.

61 M.C. BISHOP: *Gladiators. Fighting to the Death in Ancient Rome*. Oxford–Philadelphia 2017, s. 10, 84–85, 98–99.

62 E. CAPPS JR.: *Observations on the Painted Venatio of the Theatre at Corinth and on the Arrangements of the Arena*. „Hesperia Supplements” 1949, vol. 8 (*Commemorative Studies in Honor of Theodore Leslie Shear*), s. 64; R. LIM: *In the „Temple of Laughter”: Visual and Literary Representations of Spectators at Roman Games*. „Studies in the History of Art” 1999, vol. 56 (*Symposium Papers XXXIV: The Art of Ancient Spectacle*), s. 347.

któremu towarzyszyły studniowe widowiska⁶³. Kasjusz Dion przekazuje, że w *venationes* brały udział także *venatrices*, a Stacjusz relacjonował *novus luxus spectandi* „nową rozkosz dla oczu” – walki gladiatorów przypominających Amazonki, walczących także z karłami⁶⁴. Juwenalis podaje imię walczącej z niedźwiedziem Mewii, z inskrypcji wiemy też o istnieniu Flammy, która stoczyła aż 34 walki, oraz Amazonii i Achilli. Epigramy z *Liber Spectaculorum*, jeśli się w nie wczytać głębiej, donoszą o dość drastycznych szczegółach śmierci zadanych poprzez ożywienie mitu na arenie, a więc stanowiącej symbol nieograniczonej władzy cesarza, poprzez zmieniony mit o Dedalu i Ikarze – tym razem rzuconych dzikim zwierzętom, czy kontrowersyjny mit o Pazyfae w epigramie szóstym, w którym padają słowa, że prawdą okazała się baśń.

Na tak zwane *Corpus Luxorianum* składa się, jak już wspomniałam, 91 wierszy⁶⁵, z czego 89 zostało wyodrębnionych w *liber epigrammatorum*. Epigramatów poświęconych *venationes* zachowało się sześć, a precyzyjniej: poświęconych *venatores*, bo bohaterami są ludzie – gladiatorzy walczący ze zwierzętami. Dwa epigramy dotyczą zwierząt – mały siedzących na grzbietach psów oraz leopardów trenowanych do polowań z psami. Tych sześć epigramów można podzielić na trzy grupy po dwa ułożone parami wiersze. Pierwszą grupę tworzą epigramy 21L (307R) i 22 L (308R) o venatorze imieniem Incurvus, cierpiącym na podagrę w pierwszym wierszu i korzystającym z wdzięków wielu kobiet w drugim, kolejną epigramy 48L (334R) i 49L (335R) o obrazie, na którym przedstawiono venatora noszącego rysunek oczu na dłoniach, ostatnią zaś grupę tworzą epigramy 67L (353R) i 68L (354R) o venatorze egipskim Olimpiuszu. Drugi wiersz stanowi jego epitafium.

Epigramy Luxoriusa poświęcone *venatores* to:

- 21L (307R): *In podagrum venationi studentem*
- 22L (308R): *In supra scriptum, quod multa scorta habuit et eas custodiebat*
- 48L (334R): *De venatore picto in manibus oculos habente*
- 49L (335R): *Aliter unde supra*
- 67L (353R): *De Olympio venatore Aegyptio*
- 68L (354R): *In epitaphion supra scripti Olympii*
- 44L (330R): *De simiis canum dorso inpositis*
- 74L (360R): *De pardis mansuetis qui cum canibus venationem faciebant.*

Pokazują one, że walki z udziałem dzikich zwierząt nadal były dla mieszkańców Imperium Romanum, a w szczególności Kartaginy⁶⁶, ulubioną rozrywką obok wyścigów

63 CH. EPPLETT: *Gladiatorzy i walki z dzikimi zwierzętami na arenach...*, s. 98.

64 MARCIALIS: *Księga widowisk*. Przeł. K. RÓŻYCKA-TOMASZUK. Wrocław 2015, s. 86 – comm. ad ep. 7 (6); CH. EPPLETT: *Gladiatorzy i walki z dzikimi zwierzętami na arenach...*, s. 107; S. BRUNET: *Women with Swords. Female Gladiators in the Roman World*. W: *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*. Eds. P. CHRISTENSEN, D.G. KYLE. Malden 2014, s. 478–491.

65 M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet among the Vandals...*, s. 49.

66 Na temat *spectacula* w Kartaginie i słów biskupa Quodvultdeusa tuż sprzed zdobycia miasta przez Wandalów w 429 roku n.e.: D.G. VAN SLYKE: *The Devil and His Poms in Fifth-Century Carthage: Renouncing Spectacula with Spectacular Imagery*. „Dumbarton Oak Papers” 2005, vol. 59, s. 58 i 59, przyp. 30.

rydwanów, których dotyczą epigramy 7L: *De auriga Aegyptio qui semper vincebat*, 20L: *In aurigam senem victum crimina in populos iactantem*, 38L: *In nomen Aegyptii quo equi circi infortunium capiebant*, 41L: *De auriga elato frequenter cadente*, 42L: *De laude aurigae Prasini*. Luxorius poświęca część swoich epigramatów także graczom w kości: 37L: *De aleatore in pretio lenocinii ludente*, 47L: *De tablista furioso quasi tesseris imperante*.

W epigramach Luxoriusa związanych z polowaniami pojawiają się leopardy (*pardos feroces*)⁶⁷, psy, dziki, sarny, niedźwiedzie, słonie – nie są one jednak ich głównym tematem. W twórczości poety przewijają się także wątki związane z polowaniem na dzika, jak w wierszu 18L: *De turre in viridario posita, ubi se Fridamal aprum pinxit occidere*.

Kunszt epigramatyka widać w wierszu 67 L (353R), opisującym wspomnianego Olimpiusza, egipskiego venatora, którego postać została odmalowana za pomocą kolorów – hebanowej skóry (*nigro fuscata colore, ebum atrum* oraz *picea facie* według koniektury Klappa, który uznał, że pasuje to lepiej niż *pretiosum*⁶⁸), porównania do kolorów natury: purpury (*purpura sic parvo depressa in murice fulget*), fioletu (*nigrae violae*), ale też zapachu (*turis* – kadzidła) i smaku (*piperisque Indi*). Olimpiusz, podobnie jak woźnica egipski z wiersza 7L, był ciemnoskóry⁶⁹. Jak zauważa Frank M. Snowden jr., ciemnoskórzy zamieszkiwali Kartaginę i byli przez Rzymian określane jako *fusci*⁷⁰. Byli nie tylko weneatorami i woźnicami na wyścigach, ale też aktorami, akrobatami i bokserami⁷¹. *Fuscus* oznacza kogoś śniadego. Choć Jacques André zalicza ten przymiotnik do grupy kolorów brązowych (*le brun*) w odróżnieniu od czarnych (*le noir*), do których należą *ater*, *niger* oraz *piceus*, jednak zauważa, że termin ten może posiadać dwojakie znaczenie, z obu wskazanych grup⁷². Luxorius wychwala siłę swojego bohatera (*membraorum robore*), z powodu warunków fizycznych (szyi, pleców, ramion i karku) nazywa go Herkulesem (*Alcides collo, scapulis, cervice, lacertis*), przyczyną oklasków (*causa favoris*), miłym popisem radości (*grata voluptatis species*) i określa go jako zachwycającego, śmiałego, energicznego, szybkiego (*admirande, audax, velox, animose, parate*). Poeta posługuje się nie tylko kolorystycznymi odniesieniami – porównaniami, podobieństwami, synonimami, ale też używa antytezy, asyndety i aliteracji⁷³. W wierszu 68L (354R), będącym epitafium Olimpiusza, Luxorius wspomina o przyjemności, jaką ten dawał wszystkim swoją *arte ferarum*. Do przymiotników z poprzedniego wiersza dodaje kolejny zestaw: *placens, agilis, gratus, fortissimus, audax*. Jedynym powtarzającym się w obu wierszach określeniem jest *audax, velox* został zastąpiony przez *agilis, admirandus* przez *placens* i *gratus*, które komponują się z *venator*

67 74L: *De pardis mansuetis qui cum canibus venationem faciebant*.

68 M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet Among the Vandals...*, s. 231, przyp. 8. Na temat użycia kolorystyki związanej z kolorem skóry zob. s. 181–182; s. 209, przyp. 4.

69 O powiązaniach pochodzenia z kolorem skóry zob. D.H. KELLY: *Egyptians and Ethiopians: Color, Race, and Racism*. „The Classical Outlook” 1991, vol. 68, s. 77–82.

70 F.M. SNOWDEN JR.: *The Negro in Classical Italy*. *AJPh* 1947, vol. 68, s. 272, 274, 277.

71 F.M. SNOWDEN JR.: *The Negro in Classical Italy...*, s. 287.

72 J. ANDRÉ: *Les termes de couleur dans la langue latine*. Paris 1949, s. 125; *le noir*: s. 43–63, *le brun*: s. 123–127.

73 M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet Among the Vandals...*, s. 232.

iucunde z pierwszego wersu. *Arte ferarum*, której posiadanie przypisuje poeta Olimpiuszowi, wskazuje na dwa dodatkowe aspekty interpretacyjne. Po pierwsze *ars* to sztuka, w przeciwieństwie do *techné*, czyli rzemiosła. *Fera* to dzikie zwierzę, więc jeśli *ars ferarum* nie jest tylko i wyłącznie poetycką *variatio* bądź eufemizmem na *venatio*, można rozpatrywać ją jako pewne poszerzenie czynności dokonywanych przez bohatera wiersza – walk z dzikimi zwierzętami, z powodów ekonomicznych niekoniecznie zakończonymi ich śmiercią. Luxorius kończy epitafium stwierdzeniem, że sława Olimpiusza będzie żyła długo po nim, a Kartagina zawsze będzie wymawiała jego imię:

Vivet fama tui post te longaeua decoris
Atque tuum nomen semper Carthago loquentur.

Warto dodać, że oba epigramy poeta napisał w heksametrze daktylicznym, według Rosenbluma ulubionym metrum poety, w którym zapisał jedną trzecią swych wierszy⁷⁴.

Epigramaty Luxoriusa nie opisują wielkich zdarzeń, jedynie ich fragmenty. Autor skupia się na ludziach, chwali ich zalety, częściej gani, delikatnie lub uszczypliwie, ich wady. Z takich fragmentów życia swych nieco dziwacznych bohaterów buduje różnobarwną mozaikę otaczającego go świata, w której równie ważną rolę pełnią woźnica nigdy nie wygrywający wyścigów⁷⁵, brzydka cymbalistka⁷⁶, kłótniwa żona⁷⁷, owłosiony filozof⁷⁸, jak i szczeniak⁷⁹, sroka mówiąca ludzkim głosem⁸⁰ czy powracające morskie ptaki⁸¹. Epigramaty te, odzwierciedlające według Barry'ego Baldwina gust zarówno klasyczny, jak i wandalski⁸², zatrzymują w słowach, jak w kadrze, obraz odchodzącego powoli świata starożytnego. Był to świat tuż przed zmianą – w 533 roku miasto zdobyte przez Wandalów w 439 roku⁸³ wróciło pod panowanie rzymsko-bizantyńskie, w 698 zaś zostało podbite przez Arabów i straciło swe znaczenie. Ten ulotny obraz peryferiów świata rzymskiego VI wieku, w których pamięta się jeszcze dawnych bogów i kultuwyje dawne rozrywki, zbudowany został jak w eposie czy dobrej nowożytnej powieści dzięki bohaterom, których okrucy codzienności Luxorius utrwał. Dzięki temu, jak w zakończeniu epitafium Olimpiusza, *fama* – a więc sława – tego konkretnego *venatora*, sława autora, sława miasta będzie trwać długo po końcu ich świata.

74 M. ROSENBLUM: *Luxorius. A Latin Poet Among the Vandals...*, s. 74.

75 50L: *In aurigam effeminatum numquam Vincentem.*

76 75L: *In psaltriam foedam*, 76L: *Item de ea quod ut amaretur praemia promittebat.*

77 52L: *De funere mulieris formosae quae litigiosa fuit.*

78 72L: *In philosophum hirsutum nocte tantum cum puellis concumbentem.*

79 73L: *De catula sua brevissima ad domini sui nutum currente.*

80 84L: *De pica quae humanas voces imitabatur.*

81 19L: *De avibus marinis quae post volatclarissimum ad domum remeabant.*

82 B. BALDWIN: *A Note on Late Roman and Byzantine Caricature.* „Byzantion” 1990, vol. 60, s. 431.

83 *Epigrams from the Anthologia Latina*, text, translation and commentary N.M. KAY. London 2006, s. 7.

Bibliografia

Teksty źródłowe (edycje, przekłady)

- Anthologia Latina sive Poesis Latinae Supplementum*. Fasc. 1: *Libri Salmasiani Aliorumque Carmina*. Ed. A. RIESE. Leipzig 1894.
- Épigrammes Latines de l'Afrique Vandale (Anthologie latine)*. Editées, traduites et annotées par I. BERGASA avec la collaboration de É. WOLFF. Paris 2016.
- Epigrams from the Anthologia Latina*. Text, translation and commentary N.M. KAY. London 2006.
- HAPP H.: *Luxurius*. B. I: *Text und Untersuchungen*. B. II: *Kommentar zu AL 37.18.203.287–375 Riese*. Stutgardiae 1986.
- LIWIUSZ TYTUS: *Dzieje Rzymu od założenia miasta. Księgi XXXV–XL*. Przeł. M. BROŻEK. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981.
- MARCJALIS: *Księga widowisk*. Przeł. K. RÓŻYCKA-TOMASZUK. Wrocław 2015.
- PLINIUSZ GAJUSZ SEKUNDUS: *Historia naturalna*. T. II: *Antropologia i Zoologia. Księgi VII–XI*. Tekst, wstęp, przekład i komentarz I. MIKOŁAJCZYK. Toruń 2019
- WALERIUSZ MAKSYMUS: *Czyny i powiedzenia godne pamięci w dziewięciu księgach*. Przeł. I. LEWANDOWSKI. Poznań 2019.

Opracowania

- ANDERSON J.K.: *Hunting in the Ancient World*. Berkeley–Los Angeles–London 1985.
- ANDRÉ J.: *Les termes de couleur dans la langue latine*. Paris 1949.
- BALDWIN B.: *A Note on Late Roman and Byzantine Caricature*. „Byzantion” 1990, vol. 60, s. 429–431.
- BALDWIN B.: *Some Pleasures of Later Roman Literature: The African Contribution*. „Acta Classica” 1989, vol. 32, s. 37–57.
- BISHOP M.C.: *Gladiators. Fighting to the Death in Ancient Rome*. Oxford–Philadelphia 2017.
- BRUNET S.: *Women with Swords. Female Gladiators in the Roman World*. W: *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*. Eds. P. CHRISTESEN, D.G. KYLE. Malden 2014, s. 478–491.
- CAPPS E. JR.: *Observations on the Painted Venatio of the Theatre at Corinth and on the Arrangements of the Arena*. „Hesperia Supplements” 1949, vol. 8 (*Commemorative Studies in Honor of Theodore Leslie Shear*), s. 64–70, 444–445.
- CLOVER F.M.: *Felix Carthago*. „Dumbarton Oak Papers” 1986, vol. 40, s. 1–16.
- COROBBIO F. DAL: *Per la lettura di Lussorio. Status quaestionis, testi e commento*. Bologna 2006.
- DELUMEAU J.: *Historia raju. Ogród rozkoszy*. Przeł. E. BĄKOWSKA. Warszawa 2017.
- DUNKLE R.: *Gladiators. Violence and Spectacle in Ancient Rome*. Harlow 2008.
- EPPLETT CH.: *Gladiatorzy i walki z dzikimi zwierzętami na arenach*. Przeł. I. MICHAŁOWSKA-GABRYCH. Kraków 2019.
- EPPLETT CH.: *Roman Beast Hunts*. W: *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*. Eds. P. CHRISTESEN, D.G. KYLE. Malden 2014, s. 505–519.

- EPPLETT CH.: *The Capture of Animals by the Roman Military*. „Greece & Rome” 2001, vol. 48, s. 210–222.
- GEBHARD E.R.: *Protective Devices in Roman Theatres*. W: *Studies in the Antiquitates of Stobi*. Vol. 2. Eds. J. WISEMAN, D. MANO-ZISI. Princeton 1983, s. 43–64.
- GIOVINI M.: *Studi su Lussorio*. Genova 2004.
- GRANT M.: *Gladiatorzy*. Przeł. T. RYBOWSKI. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980.
- HARDEN A.: *Animals in the Classical World. Ethical Perspectives from Greek and Roman Texts*. Basingstoke and New York 2013.
- JENNISON G.: *Animals for show and pleasure in ancient Rome*. Manchester 1937.
- KUBIAK P.: *Damnatio ad bestias i inne kary wykonywane na arenie w antycznym Rzymie*. Łódź 2014.
- KELLY D.H.: *Egyptians and Ethiopians: Color, Race, and Racism*. „The Classical Outlook” 1991, vol. 68, s. 77–82.
- KYLE D.G.: *Sport and Spectacle in the Ancient World*. Malden 2015.
- LIM R.: *In the “Temple of Laughter”: Visual and Literary Representations of Spectators at Roman Games*. „Studies in the History of Art” 1999, vol. 56 (*Symposium Papers XXXIV: The Art of Ancient Spectacle*), s. 342–365.
- LIVINGSTONE N., NISBET G.: *Epigram*. Cambridge 2010.
- Luxoriana*. Ed. F. BERTINI. Genova 2002.
- MCGILL S.: *Other Aeneids: Rewriting Three Passages of the Aeneid in the Codex Salmasianus*. „Vergilius” 2003, vol. 49, s. 84–113.
- PAPINI M.: *Munera gladiatoria e venationes nel mondo delle immagini*. Roma 2004.
- ROSENBLUM M.: *Luxorius. A Latin Poet among the Vandals*. New York–London 1961.
- SHELTON J.-A.: *Bestly Spectacles in the Ancient Mediterranean World*. W: *A Cultural History of Animals*. Ed. L. KALOF. Oxford–New York 2007, s. 97–126.
- SHELTON J.-A.: *Spectacles of Animal Abuse*. W: *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life*. Ed. GORDON LINDSAY CAMPBELL. Oxford 2014, s. 461–477.
- SŁAPEK D.: *Gladiatorzy i polityka. Igrzyska w okresie późnej Republiki Rzymskiej*. Wrocław 1995.
- SNOWDEN F.M. JR.: *The Negro in Classical Italy*. *AJPh* 1947, vol. 68, s. 266–292.
- SUMI G.: *Ceremony and Power: Performing Politics in Rome Between Republic and Empires*. Ann Arbor 2005.
- SZELEST H.: *Marcialis – najwybitniejszy epigramatyk rzymski*. W: *Epigram grecki i łaciński w kulturze Europy*. Red. K. BARTOL, J. DANIELEWICZ. Poznań 1997, s. 179–187.
- VAN SLYKE D.G.: *The Devil and His Poms in Fifth-Century Carthage: Renouncing Spectacula with Spectacular Imagery*. „*Dumbarton Oak Papers*” 2005, vol. 59, s. 53–72.
- WASYL A.M.: *Genres Rediscovered: Studies in Latin Miniature Epic, Love Elegy, and Epigram of the Romano-Barbaric Age*. Kraków 2011.
- WASYL A.M.: *Inter Romulidas et Tyrias Manus: Luxorius and Epigram in Vandal Africa*. W: *A Companion to Ancient Epigram*. Ed. CH. HENRIKSÉN. Hoboken (NJ) 2019.
- WISDOM S.: *Gladiators 100 BC–AD 200*. Oxford 2003.

Patrycja Matusiak

Luxorius and *ars ferarum* in Late Antique Carthage

Summary

Luxorius, known as „Carthaginian Martialis“ lived in 6th century AD in Carthage at the end of the Vandal rule. Among his epigrams preserved in *Anthologia Latina* there were several dedicated *venationes*. This particular way of arena hunting had already been a subject of Martialis' epigrams found in the *Liber spectaculorum* collection. Hunting for wild and exotic animals was next to gladiator skirmishes and spectacular *naumachia* one of the favourite ancient pastimes that the arena could provide.

Key words: Luxorius, epigram, *venatio*, wild animals, Carthage